

– I –

I nationens tjänst: kön och svenskhet i den inomnationella beredskapen

Hans land sov i vinterkvällen under myriader stjärnor, och han tyckte att han med sin blick omfattade dem, stugorna, gårdarna, de djupa skogarna och de nakna skären, åkrarna, som vilade under snön, och bergen, som spände sitt stålpansar däruppe i norr. Det var gott att ha ett land, som man kallade sitt. Fädernesland, med allt vad det ordet innebar.

(Ur Gurli Hertzman-Ericson: *En hand i min* 1944)

I den inomnationella beredskapen för krig spelar nationen en framträdande roll, som ”fosterland” eller som det ”fädernesland” citatet ur *En hand i min* talar om. Det är detta som ska bevakas och försvaras, ett projekt som alla medborgare måste delta i och som gör tydliga ingrepp i vardagslivet: det handlar om allt från långvarig militär beredskapstjänstgöring för män till en mängd krav på ransoneringar för de svenska hushållen. Men hur gestaltas då den nation som beredskapen centreras kring i fiktiv form, närmare bestämt i kvinnliga författares prosaframställningar, och vilka nationella värden knyts till fosterlandet i dessa gestaltningar? Vad karakteriserar de svenskor och svenskar som porträtteras i de fiktiva texterna? Och vilka blir dessa svenska medborgares uppgifter i det nationella projektet under beredskap för krig? Detta är frågor som behandlas i romaner av bland andra Gertrud Lilja, Märta Leijon, Gunnel Nyblom, Kerstin Tibell och Linda Larsson, huvudverken i detta kapitel.

Nationalism är ett underliggande begrepp i min diskussion eftersom nationen blir en samlande punkt som väcker en rad stämningar och känslor i flera av de verk som

undersöks. Enligt sociologen Joane Nagels sammanfattning bygger nationalism på att en nationell gemenskap definieras, att gränser dras och att en nationell karaktär och historia formuleras, vilket skapar en (fiktiv) enhet som utgörs av den nationella befolkningen, men samtidigt en andrafiering av dem som anses icke tillhöriga. I denna tankemodell ingår dessutom att den egna nationen ses som överlägsen alla andra. Nagel menar också att nationalismen som ett västerländskt 1800-talsprojekt grundar sig på den manliga medborgaren.³⁴ Statsvetarna Floya Anthias och Nira Yuval-Davis hävdar dock att även kvinnor måste betraktas som en del av detta projekt eftersom de inte enbart biologiskt utan också genom socialisering av sin avkomma förväntas reproducera nationen. Deras roll är här att agera som överförare eller förmedlare – ”transmitters” – av de kulturella och ideologiska kärnvärden som definierar nationen som kollektiv.³⁵

Själva romananalysen i detta kapitel är indelad i tre delar: först utforskar jag de nationella känslor som nationen väcker i beredskapstid för att därefter ägna mig åt de framställningar av den ’genuina’ svenskheten som görs i de fiktiva verken. I den avslutande delen analyserar jag gestaltningarna av de kvinnliga beredskaparna i uniform i svensk 1940-talslitteratur, både via förläggningssliv och som spänningsskapande moment.

Sverige under beredskap: nation och nationalism

Gertrud Liljas *Ovädret drar förbi* (1944) får inleda min diskussion eftersom detta verk så tydligt placeras som en beredskapsroman av den samtida kritiken. Lilja är en väl-etablerad och uppskattad författare i svenskt 1940-tal och hon får mycket beröm av kritiken för sin breda skildring av ”krigsstämningarna här hemma”, som inkluderar även ”den tunga vardagen [...] då spänningen [blir] trist allvar”, enligt *Aftontidningens* anmälare.³⁶ *Ovädret drar förbi* får även inta positionen av vägvisare för övrig svensk beredskapslitteratur eftersom den ”sätter kriget på rätt plats i svensk litteratur”, som en ”svart skugga” som faller över det ”enkla, goda, naturliga livet” enligt samma recensent.³⁷ Denna roman uppfattas med andra ord som central i beredskapslitteraturen och recensenterna framhäver Liljas skickliga återgivning av hur kriget med åtföljande beredskap upplevs av en rad personer.

Krigets första dag blir startpunkt för narrativet, som avslutas midsommar 1942 då nationen mobiliserar av rädsla för att bli indraget i stridigheterna.³⁸ Det ”oväder” som titeln anspelar på har med andra ord inte passerat vid denna tidpunkt. Läsaren får möta personer i olika åldrar, både kvinnor och män, från bondeklass och medelklass. Handlingen är förlagd dels till stadsmiljö, dels till lantmiljö, i det senare fallet mer specifikt till en egendom och dess omgivningar i södra Sverige – dialekten antyder Småland. När ett par av de unga männen på landsbygden kallas in till försvarsberedskap leder detta till reflektioner kring hemmahörighet och fosterland. Vid en prome-

Omslag till *Ovädret drar förbi* (1944).

nad i skogen fylls bondsonen Arvid av starka känslor: "[A]llt detta var hans! Det hade varit hans förfäders och skulle bli hans efterkommandes. Skulle man komma och ta det ifrån honom med pock? De kunde försöka, de djävlar!" (38). Fienden blir här ett obestämt "de djävlar", som hotar den fäderneärvda marken.³⁹ När denna karaktär samma kväll får tänka tillbaka på hur han förenats sexuellt med sin blivande hustru ute i skogen vet han att

[o]m han hamnade i fiendeland, skulle han kunna mana fram den dävna, höstligt fräna nattluften och månens ljus över furor, björkar, enrisbuskar och ormbunkar i det svenska gårdet och hjärtats fullhet, jubel, ödmjukhet och övermod i den första föreningen med kvinnan, som skulle föda hans barn. Mycket skulle han kunna uthärda med hjälp av detta minne, och hoppet att återvinna det förlorade skulle slockna först med hans liv. (44 f)

I det natursceneri, betingat av nationalistiska känslor, som frammanas blir kvinnan en del, också i sin centrala roll att biologiskt reproducera nationen – Arvids älskade visar sig bli gravid vid deras möte i det "svenska gårdet".⁴⁰ Kapitlet där denna scen utspelar sig heter "Krigsbröllop", vilket länkar den individuella sexuella relationen mellan könen till det överordnade krigiska skeendet. Arvids vän Ture, även han inkallad, hyser liknande tankar. Han vet att han kommer att kämpa för kvinnan och jorden: "För henne och rågåkrarna och klöverfälten, bolen, kornbingarna och potatislandens ...

Medan hon därhemma skötte sitt" (151, punkter i originalet). I Tures tankegångar blir kvinnan i det närmaste ett med det fruktsamma kulturlandskapet, samtidigt som könsarbetsdelningen tydliggörs. I Liljas fiktiva version får dessa mansfigurer, starkt påverkade av känslor som väcks inför ett hotande krig, tillskriva kvinnofigurerna den både biologiskt och kulturellt förmedlande roll som dessa förväntas ha i nationen enligt Anthias och Yuval-Davis, här med den kulturella delen intimt knuten till natur och (odlat) landskap.⁴¹ Kvinnogestalterna blir i detta beredskapssammanhang också de som ger männens insats ett tydligt mål.

Den starka länken mellan natur, kulturlandskap och människa som vi möter i Liljas roman kan även knytas till framskrivningen av Sverige och svenskhet i nationalistisk litteratur. Denna genre får en populariserad spridning och stort genomslag under 1800-talet, inte minst genom folkskolans försorg, och fogas samman med tidigare idéer om att miljön och det kalla klimatet i Sverige skapat en särskilt hög moral hos det svenska folket.⁴² Naturen talar därför till svenskarna med "moraliska budskap" på ett sätt som inte kan uppfattas av andra, enligt statsvetaren Patrik Halls *Den svenskaste historien. Nationalism i Sverige under sex sekler* (2000).⁴³ Samspelet mellan människa (man) och natur får sitt avtryck i kulturlandskapet. Den form av nationalism som de unga manliga karaktärerna från bondeklass i Liljas roman får ge uttryck för blir en del av detta synsätt eftersom de får en moralisk styrka av både naturen och det odlade landskapet – ägt, ärvt och vårdat –, men som vi såg spelar också kvinnofigurerna en vital roll i deras nationalistiska känslor.

I romanen *En hand i min* (1943) av Gurli Hertzman-Ericson finner vi en variant på hemmahörighetstemat.⁴⁴ Huvudpersonen Erik Lundholm blickar ut genom sitt fönster julaftonskväll år 1935 med konflikterna ute i världen som bakgrund.⁴⁵ Natthimlens oändlighet får honom att i fantasin göra en resa över Sverige:

Hans land sov i vinterkvällen under myriader stjärnor, och han tyckte att han med sin blick omfattade dem, stugorna, gårdarna, de djupa skogarna och de nakna skären, åkrarna, som vilade under snön, och bergen, som spände sitt stålpan-sar däruppe i norr. Det var gott att ha ett land, som man kallade sitt. Fädernes-land, med allt vad det ordet innebar. Men samtidigt visste han med en pinande, borrande klarhet, att därute i den främmande och hårda världen mördade man och brände och sådde ut tvedräkt över jorden. (79 f)

I romanfigurens Nils Holgersson-vy ses det nationella landskapet i sin helhet. Natur och kulturlandskap förenas liksom hos Lilja. Landet som omfattas av Eriks blick har samtidigt en tydlig gräns mot det "främmande", "därute", där människor lider – nationen Sverige är inte en del av denna krigiska verklighet. Det mörker som Sverige befinner sig i gestaltas i citatet som skapat av ett naturligt fenomen, vintermörkret, som skiljer sig från den andliga mörkläggning övriga världen förtrycks av. Ett annat exempel hämtar jag från Elsa af Trolles *Vita Satan* (1948), där Sverige framställs som

en neutral enklav som får sprida ett både faktiskt och symboliskt ljus.⁴⁶ När huvudpersonen Alda är på väg i flygplan från Finland till Sverige under finska vinterkriget (vintern 1939–1940) händer det:

Plötsligt, med en enda knäpp, tändes alla ljusen i planet. Effekten var bländande. – Neutralt område, sade piloten. Neutralt område! Alda kände det som om ett bländande ljus hade tänts inom henne själv. Något lossnade. Hon hade aldrig känt sådan hänförelse, sådant himlastormande jubel. Spänningen släppte, tårarna strömmade ohejdade utför hennes kinder. Hon vände sig mot engelsmannen [en medpassagerare] och såg att även han hade tårar i ögonen. – Happy country, mumlade han. Ja, mitt lyckliga, älskade land, tänkte Alda, och såg lyktorna glimma i långa rader i städerna vid kusten. Ljusen, ljusen! (139)

Sverige blir här både bokstavligt och bildligt en fyrbåk i krigets mörker, ett lyckligt land som kunnat upprätthålla sin neutralitet och som väcker starka nationalistiska känslor hos huvudpersonen.

Naturen i beredskapstider förblir dock inte alltid orörd, vilket också visar sig i Trolles roman. Här försvarsrustas naturen, något huvudpersonen upptäcker då hon våren 1940 besöker sitt nyförvärvade torp: i de natursköna omgivningarna snubblar hon över taggtråd som ligger utspänd på marken. Alda blir även varse betydligt större ingrepp: jättelika granar har fällt för att förbättra sikten, stora stenblock har sprängts, en transportväg för militära fordon, spärrad av så kallade spanska ryttare, har anlagts.⁴⁷ Trots de oåterkalleliga sår den militära verksamheten åstadkommer i naturen uppfattar Trolle djupt naturälskande huvudperson detta våld som nödvändigt. Denna nationalistiska inställning förstärks i texten då återgivningen oförmedlat övergår från det mer distanserade tredje person till ett personligt, inkluderande ”vi”: ”Vi skulle försvara oss. Till det yttersta” (145).

De nationella känslorna får extra kraft i de fiktiva texterna vid specifika datum när konflikten är nära Sveriges gränser – samlingen kring nationen framställs då som allenarådande. Detta är intressant att jämföra med litteraturvetaren Jenny Hartleys undersökning *Millions Like Us* (1997) av brittiska kvinnliga prosaister från samma period, där hon framhåller att vissa datum och tillhörande händelser under krigstid fungerar som nav för de fiktiva berättelserna.⁴⁸ Sådana markanta tidpunkter återfinns även i mitt skönlitterära material, som till exempel den nionde april 1940 då Danmark och Norge ockuperas av tyskarna.⁴⁹ Detta datum omnämns i flera romaner, ”denna dovt ångestfulla söndag” som en av de kvinnliga huvudpersonerna talar om i *Ovädret drar förbi* (110). Samma person apostroferar också förstamajtaget som en nationell manifestation, detta år omvandlat till ”ett ändlöst medborgartåg” (118) med människor som är ”eldade, upplyfta, fosterländska” (120). I Kjerstin Göransson-Ljungmans *Så blankt havet ligger* (1941) finner vi en liknande formulering: ”Det var inte demonstrationståg och arbetartal vi hörde i radion det året. Det var medborgar-

tåg, det var tal från alla Sveriges partier. Landet var enat som aldrig förr” (275). Här är det den kvinnliga huvudpersonen, en äldre fiskarhustru, bokstavligen utlokaliserad till nationens gränstrakter på sin ö ytterst i havsbandet, som fångas av de nationella stämningar som radion förmedlar.⁵⁰ Nationen vinner vid detta tillfälle uppenbart över klasskampen; en hegemonisk intervention äger rum. Ytterligare en förmedling av samma händelse, av en ung officer i Dagmar Edqvists *Osynliga stängsel* (1944), lägger till en viktig reservation.⁵¹ Denna karaktär får reflektera över hur den tidigare kritiska synen på ”tradition och fosterland och dess symboler” omvandlas hos folkmassorna (318): ”Man kände med den uppblossande lojaliteten mot hemmalaget på en fotbollsplan: svenska folket, det är vi. Fosterlandet, det är vårt. Det är *oss* det gäller” (318 f, kursiv i originalet). Till skillnad från exemplen från Lilja och Göransson-Ljungman har Edqvists beskrivning en maskulin anknytning: på fotbollsplanen – där striden/kriget utspelas – agerar vid denna tidpunkt självklart endast manliga spelare som nationens representanter. Detta läser jag som ett kroppspolitiskt exempel i fiktiv tappning på att det manliga könet är det som försvarar och strider för nationen, medan däremot engagemanget i åskådandet kan inbegripa alla medborgare, ”folket”, i ett självklart ”vi”.

En annan markör för nationalism som jag lyfter från Liljas *Ovädret drar förbi* är flaggan, ett av de tydligaste uttrycken för det som sociologen Michael Billig kallar ”banal nationalism”. Denna form av nationell symbolik ägnar vi sällan någon särskild uppmärksamhet enligt Billig, men den bidrar till att skapa en nationell identitet och att naturliggöra ett ”vi”.⁵² En ung kvinnofigur i Liljas roman har hyst en kritisk inställning till den svenska flaggan, men julen 1940 tänker hon annorlunda när hon klär granen och pryder den med svenska flaggor: ”Vem har brytt sig om svenska flaggan? Den har osat ’fosterland’ och retorik lång väg” (239). Tidigare har hon med andra ord intagit samma reserverade inställning som officeren hos Edqvist tillskriver den svenska allmänheten före ockupationen av Norge och Danmark, men nu blir Liljas kvinnofigur sentimental och kysser alla julgransflaggorna, vilket vid första anblicken kan ses som ett utslag av ”banal nationalism”. Det påtagliga hotet mot nationen gör också att hon talar om fosterlandskärlek utan distansering citattecken. Dessutom blir denna känsla ett utslag av ”självhävdelse” i positiv bemärkelse (ibid.), en känsla som omtalas som nödvändig för att försvara det nationella territoriet. Den vita, svenska kvinnan upplever med andra ord en självklar tillhörighet i nationen genom flaggan, än en gång ett fenomen som fungerar inkluderande utan förbehåll vad gäller kön. Scenen hos Lilja illustrerar hur fosterlandssymbolen går från att vara ytlig – och i detta fall genomskådad – till att få politisk och emotionell betydelse för den unga kvinnogestalten. Den så kallade banala nationalismen omvandlas i denna skönlitterära version till något djupare när ett hot mot nationen varsnas.

Men ett annat exempel från Lilja pekar på att den nationella väckelsen inte delas av alla personer i hennes roman. När den manliga huvudpersonen Kaj betraktar Stockholm i beredskapsskrud ser han hur det urbana landskapet präglas av igenspi-

kade varuhusfönster och jordvallar över skyddsrummens betongtunnlar. Kaj ser det som ”ett brådskanie försök att skydda sig mot ett häftigt oväder” (198), ett oväder som dock skapats av människor och som ger en tydlig anknytning till det oväder titeln anspelar på. Fulheten markerar dessutom det ’låga’ tillstånd som kriget medför. Kaj reflekterar:

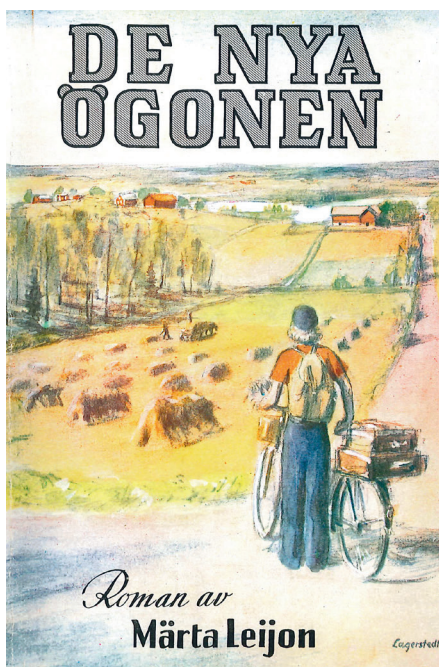
[A]tt behöva gräva ned sig i jorden för att ta skydd mot kultiverade människor, ja kulturmänniskor om de fick säga det själva ... Att behöva gömma sig i källare? Där stod alltså den fria, stolta människan. Stor i orden, liten på jorden. Han hade börjat förakta orden – herregud, vart kom man med dem? Mitt i sin lovsång till friheten och sitt anatema över våldet fick man huka sig för bomber ... (198 f, punkter i originalet)

Detta citat blir ett underkännande av (den kritiska) beredskapsdiktningen: ingenting uppnås i själva verket med hjälp av dikten och dess storslagna ord när den krassa krigiska verkligheten innebär att mänskligheten förvisas till en tillvaro under jord.⁵³

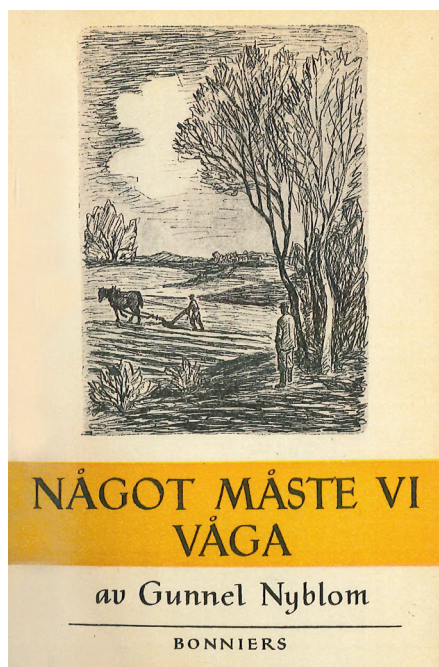
Jag vill avsluta detta avsnitt med en utblick mot Bengt Landgrens studie *Hjalmar Gullberg och beredskapslitteraturen*. Som jag nämnde i introduktionen undersöker Landgren med ett brett underlag svensk beredskapslitteratur, främst i lyrikens form, men enbart av manliga författare. Landgren diskuterar bland annat sitt material med utgångspunkt i begreppsparet idyll och apokalyps, en diskussion som kan knytas också till mitt material.⁵⁴ Med utgångspunkt i nio manliga diktare, som även representeras av artiklar och någon gång prosatexter, visar Landgren hur Sverige, mer eller mindre utsagt, får stå för idyllen som motvikt till den apokalyps som råder utanför nationens gränser.⁵⁵ Hemlandet och hembygden skrivs fram som känslöfrankallande platser och kopplas till nationella värden där den hotade friheten intar en central position. Även hos de undersökta kvinnliga prosaisterna ser vi hur ”landet” och ”fosterlandet”, då främst dess (uppodlade) natur, bildar utgångspunkt för en rad nationalistiska stämningar, där naturen är symboliskt och moraliskt laddad, hos Lilja även med ett starkt inslag av femininitet. Det är i hög grad denna natur, kopplad till frihet men också ägande, som försvarskänslan gäller. Även kontrasten till det krigiska – och bokstavligen – mörker som finns utanför Sveriges gränser ser vi framskriven, detta i Hertzman-Ericsons och Trolles bilder av Sverige som fristaden bortom våldet.

Den ’genuina’ svenskheten

Låt mig nu övergå till frågan om vem/vilka som får representera svenskheten, genom att börja med att diskutera Märta Leijons *De nya ögonen* (1942) och Gunnel Nybloms *Något måste vi våga* (1944). Båda romanerna har en kvinnlig huvudperson, stadsbo och lärare, som på grund av hälsoproblem beger sig ut på landsbygden. Britta Brus hos Leijon gör beredskapsarbete hos ett äldre lantbrukarpar vars son är inkallad, Monika

Omslag till *De nya ögonen* (1942).

Omslag till *Något måste vi våga* (1944).

hos Nyblom lämnar sin lärartjänst för gott och bosätter sig på landsbygden. Bägge huvudpersonerna blir på så sätt djupt engagerade i och kunniga om lantbrukarnas förhållanden under beredskapen, ett engagemang och en kunskap som också kommer läsaren till del. Romanernas upplysande syfte understryks i baksidestexterna där nationen Sverige framstår som delad i två under beredskapsplikterna, stad och landsbygd, och vi förstår att okunskapen från stadsbornas sida om hur beredskapen påverkar bönderna måste åtgärdas. Baksidan på Nybloms bok framhåller denna som riktad till stadsbor, medan Leijons prisbelönta bonderoman, utgiven på Lantbruksförbundets Tidskriftsaktiebolag (LT:s förlag), rekommenderas till de läsare "för vilka landsbygden ännu är ett ouppklarat mysterium" – här underförstås stadsbefolkningen. Dessutom omskrivs författarna som auktoriteter, Nyblom som chefredaktör för *RLF-tidningen* som riksorganisationen Riksförbundet Landsbygdens Folk ger ut, Leijon som engagerad i upplysningsverksamhet om landsbygdens, särskilt de lantbrukande kvinnornas, förhållanden.

Läsaren får via romanerna inblick i de tunga beredskapspålagorna, som sammanfaller med missväxt, och dessas följder för de icke-inkallade, ofta äldre bönderna.⁵⁶ I *De nya ögonen* formar dessa ett slags trögrörlig maskulinitet som efter en viss protest accepterar uppoffringarna – till exempel att de måste avverka mängder med skog mot låg ersättning eller att deras kor tvingas äta cellulosa, "trähavre" kallad. En kollektiv

kvinnoröst, förmedlad av romanjaget Britta, hjälper till att sätta saker i perspektiv: "När bekymren äro som störst och diskussionen tar litet för livliga former, står oftast bondhustrun, som rör i gröten vid spisen och säger: – Men vi får lov att vara glada, att det inte är krig här. Det är värre där borta" (167 f). Om igen blir Sverige det positiva undantaget i tidens krigiska scenario. I texten framställs dessutom en uttalad trohet mot kungamakten från de lantbrukande mansfigurernas sida: det är denna auktoritet som sett till att svenskarna sluppit krig.

I Nybloms *Något måste vi våga* är det förmedlade kollektiva perspektivet till en början detsamma som hos Leijon, att "det fick gå ändå" (69), men detta avlöses snart av en betydligt mer kritisk inställning. De samtida recensenterna visar sig här hysa skiftande åsikter om romanens tendens, från full förståelse till åsikten att denna är en "politisk perversion" eftersom den så tydligt ställer sig på böndernas sida.⁵⁷ Konflikten stad–land är tydlig i romanen, och när en generalstrejk kring mjölkleveransen hotar – bönderna som producerar mjölken hävdar att de får för lite betalt – ställs saker på sin spets. Organisationen RLF går då in och medlar för att inte bondeklass ska ställas mot arbetarklass, med risk för "inbördeskrig" enligt RLF:s ordförande (266). Det omgivande kriget är tydligt huvudskälet till att strejken avblåses eftersom en konflikt på nationell nivå uppfattas som alltför riskfylld. Ett laddat scenario framtonar där beredskapsmoralen, som sätter nationen främst, blir nödvändig att ta till. Liksom i exemplet med medborgartåget 1 maj 1940 hos andra författare äger även här en hegemonisk intervention rum där klass underordnas nationella intressen. Talande nog är det i Dalarna strejken startar och dalmasarna som får stå för kampen och sammanhållningen – "dalastriden" kallas strejken (269). Detta utgör en tydlig länk i texten till 1800-talets nationalistiska historieskrivning enligt vilken den svenska nationens födelse äger rum under Gustav Vasas tid. Här tar dalmasarna aktiv del, först på Gustav Vasas sida mot den danske kungen, men senare också i protester mot den svenske kungen, vilket visar att identifikationen med ett landskap blir det förenande draget i dessa strider mot överheten.⁵⁸ Slutresultatet i 1940-talsfiktionen blir däremot att bönderna hos Nyblom, liksom hos Leijon, visserligen tydligt definierade av sina respektive landskap, fogar sig under nationens/överhetens makt, om än först efter en tydligt uttalad konflikt hos Nyblom.

Jag vill här på nytt lyfta in Liljas *Ovädret drar förbi* för att diskutera ytterligare en mansfigur från Dalarna som får symboliska dimensioner. När en av huvudpersonerna, Ingrid Tholl, tillsammans med andra personer befinner sig i ett skyddsrum i Stockholm för en demonstration av hur detta fungerar, upplever hon att hon befinner sig i en "skräckkammare, fylld med vaxdockor", det vill säga de svenska storstadsmänniskorna (116). I denna olycksbådande miljö och i detta sällskap längtar Ingrid intensivt "hem", till "fälten" (ibid.). Detta "hem" kommer till henne i gestalt av hennes portvakt, bördig från Dalarna och därmed undantaget bland stockholmarna i skyddsrummet. Dalmasens "blå ögon speglade sjöar, vidder och fjäll" (ibid.), något

som gör honom till ett med naturen och dess storslagenhet. Även denna romantiserade person kan knytas till den nationalistiska tankevärlden som representant för det Dalarna vars manliga befolkning ses som svenskhetens kärna – omutlig och rakryggad, härdad av ett strävsamt liv.⁵⁹

I Leijons *De nya ögonen* möter vi dock en annan representant för svenskheten: smålänningen.⁶⁰ Den manliga delen av befolkningen i den småländska by där huvudpersonen Britta Brus åtar sig beredskapsarbete utgör enligt denna roman fundamentet i den svenska folkstammen. Dessa män betraktas genom just de ”nya ögon” som titeln aviserar, det vill säga romanjagets stadsbo-ögon som får inblick i – och förmedlar – landsbygdsbefolkningens osvikliga kvaliteter under svåra förhållanden. I en gedigen artikel om Leijons politiska verksamhet under 1920- och 1930-talen med anknytning till den svenska bonderörelsen och Bondeförbundet visar historikern Ann-Katrin Hatje att Leijon ser den svenske bonden – i maskulinum – som ”nationens ryggrad [...] ett värn och ett skydd mot allt ont som kunde hota nationen såväl utifrån som inifrån”.⁶¹ Även om ordet svensk aldrig skrivs ut i *De nya ögonen* fylls begreppet med innehåll via de ihärdiga småländska lantbrukarna som ser till att beredskapen kan upprätthållas. Den ende som avviker från de äkta bönderna i byn är signifikativt nog en ”liten kvick svartmuskig karl” (57), bokstavligen ett hot utifrån i sin egenskap av ”utäring” (58), det vill säga ej smålänning. Han karakteriseras som ett ”vanämne som inte växer i denna jordmånen” av den bonde som framställs som den präktigaste av alla, nämligen Britta Brus arbetsgivare (ibid.). Dessa starkt nedsättande benämningar drar en tydlig gräns mellan svensk/småländsk strävsamhet och denna avvikande persons förslappning. ”Utäringen” blir ännu ett exempel på hur svenskheten är bunden till rot/bofasthet, men också till ras: eftersom den utifrån kommande beskrivs som ”svartmuskig” avviker han från vitheten, som spelar en fundamental roll för att definiera svenskheten. Här vill jag understryka hur svenskhet knyts till vithet vid denna tidpunkt, så till exempel genom de klassificeringar som det inflytelserika Statens institut för rasbiologi utförde under 1920- och 1930-talen. Svenskhet inordnas här i en ”ren nordisk typ”, det vill säga den högst rankade raskategorin med vithet, blåögdhet, blondhet och högväxthet som självklara utgångspunkter.⁶²

Hos 1940-talsförfattare som Leijon och Nyblom står med andra ord svenskheten fortsatt att finna bland den underförstått vita befolkningen vars absoluta kärna utgörs av Smålands och Dalarnas jordägande bönder – och därmed, inte att förglömma, av män. Dock uppvisar dessa författare samtidigt kritik mot denna ideala maskulinitet från landsbygden. I Leijons *De nya ögonen* och Nybloms *Något måste vi våga* finns två parallella och ibland motsägelsefulla spår: samtidigt som lantbrukets sega män apostroferas uttrycks en skarp kritik gentemot de gammalmodiga strukturer som begränsar de kvinnliga lantbrukarna och som de är tvingade att manövrera inom. Hos Nyblom får vi till exempel en insiktsfull bild av vad beredskapsinkallelsen för män kan innebära för den kvarlämnade hustrun: en ung kvinnlig lantbrukare med småbarn

har stora svårigheter att överhuvudtaget utföra något arbete utanför huset på grund av ständiga avbrott för att se till barnen. Denna kvinnofigur och andra blir de verkliga hjältarna hos Nyblom och Leijon, "arbetets hjältinnor" enligt berättarinstansen i *Något måste vi våga* (87). Med hjälp av romanernas uttalade jämställdhetsperspektiv blottas en fläck på den skinande svenska rustning som landsbygdens bofasta män i övrigt får visa upp.⁶³ I detta sammanhang vill jag göra en jämförelse med Yvonne Lefflers iakttagelser av Signe Björnbergs beredskapsromaner, där "landsbygd, hembygd och fosterland blir bärare av nationella värden; hembygden blir ett existensrum, inte en preciserad historisk och geografisk plats utan snarare ett rum som ger uttryck för affektladdade nostalgiska värden".⁶⁴ Detta är en bild som både bekräftas och motsägs i mitt material: landsbygd och därtill tillhörande jord och natur skrivs fram som centrala beståndsdelar i känslorna för nationen, men de fiktiva handlingarna är samtidigt förlagda till en tydligt angiven situation och tid som medför specifika omständigheter, till exempel regleringar, vilket också kan bidra till att nationen betraktas med ambivalens. Därutöver har jag pekat på att de könade traditionsbundna värderingar som landsbygden får representera kritiserats hos Nyblom och Leijon.

I både *De nya ögonen* och *Något måste vi våga* ser vi även hur de observanta kvinnliga huvudpersonerna, båda stadsbor, framställs som djupt solidariska med landsbygdens befolkning i beredskapstider. Men hur framställs de unga stadskvinnor som åker ut på landet för att göra en insats? I *Något måste vi våga* påpekar den kritiska berättarinstansen att dessa unga kvinnor får översvallande och ogrundat beröm i stadspresen, trots att de enbart är inställda på att göra roliga saker som att köra häst och vagn, inte rensa i rovlandet eller passa småbarn.⁶⁵ Lantbrukarungdomen har betydligt längre arbetsdagar och för dem är lovordandet av stadsungdomarna obegripligt. En dokumentation som – oavsiktligt – bekräftar den kritiska synen i Nybloms framställning är den upplysande men även propagandistiska *Sveriges kvinnliga beredskap* (1942), en samlingsvolym som i ord och bild presenterar beredskapens olika verksamheter för kvinnor.⁶⁶ Här får betraktaren bland annat se en mängd fotografier på blomstrande, glada unga kvinnor som gör alla de sysslor som hör till vardagen för den lantbrukande befolkningen: de stackar hö, mjölkar kor och hugger ved – det sistnämnda i studentmössa. Bilderna upphöjer tydligt deras kompetens och idyllen är fullständig när ett mor-dotterförhållande skapas, till exempel när den äldre bondkvinnan och den yngre stadskvinnan förenas i köket. Här är det även intressant att på nytt föra in den samtida kritiken av Nybloms *Något måste vi våga*, där framställningen av stadsungdomens beredskapsarbete på landsbygden kommenteras: signaturen M. R. i *Svenska Dagbladet* finner en "berättigad ironi" från Nybloms sida kring den "måttlösa glorifiering" som dessa insatser fått.⁶⁷ Signaturen K. A – n. i *Aftontidningen* uttrycker också förståelse för författarens bild, med tanke på hur "beredskapsflickorna strömmade ut till landet i hejsanstämning och med Veronica Lake-hår och lät fotografera sig och intervjuas sig

I samlingsvolymen *Sveriges kvinnliga beredskap* (1942) presenteras i bild och text kvinnornas verksamheter inom beredskapen. Vid bilden från köket står i boken: "Belåtenheten tycks vara ömsesidig".

för Vecko-Revyn, men rynkade på näsan över svinstians starka dofter".⁶⁸ *Aftontidningens* kritiker passar här på att moralisera över både ytligheten hos denna unga urbana femininitet och den tidning de poserar för.

Att det är den lantbrukande kvinnliga ungdomen som är pålitlig i beredskapstider tydliggörs i Liljas *Ovädret drar förbi*. Här sliter äldsta dottern Britta när fadern, Oskar Andersson, är inkallad. Efter det tunga arbetet att lasta och köra in hö tillsammans med system Margit önskar den uttröttade Britta att fadern kunnat lyfta ansvaret från hennes axlar. Men då han kommer hem på permission och bokstavligen tar tömmarna från henne i hästskjutsen blir synvinkeln en annan: "[R]ätt konstigt att inte längre ha något att säga till om, när man haft hand om märr och tömmar så länge" (282). Liljas symboliska bild visar hur patriarkatet återupprättas, en maktordning i stark kontrast till den jämlika gemenskap mellan mor och döttrar som utvecklas i beredskapssituationen: "Huset ekade inte av kommandorop, inga svordomar dallrade i luften, allt gick som på lek, mor och döttrar var som systrar, man rådslög, ängslades och skrattade ihop" (140). Till skillnad från hos Nyblom och Leijon tar med andra ord inte bekymren överhanden för de beredskapande kvinnorna hemmavid, utan Liljas text framhäver det systerskap och den frihet som kvinnorna erfar utan en man i huset, trots – eller kanske snarare på grund av – det ansvar som nu är deras. Att kvinnohushållet här innehar en, om än temporär, makt som hotar den husfaderliga positionen noteras även av Oskar Andersson själv då han ser hur bra hustrun reder sig utan honom.

Även de unga manliga beredskapssoldaterna ur bondebefolkningen som vi möter i Leijons och Liljas romaner håller beredskapen uppe, i enlighet med det kroppspolitiska diktatet för maskulinitet vid krig och konflikt. När Ture hos Lilja bevittnat en kamrats död i en olycka tänker han: "Det var ju på oss det kom an, om folk skulle få sitta i fred i sina stugor och på sina åkerlappar" (318).⁶⁹ Observera hur stadsbefolkningen också denna gång utesluts från svenskheten. Hos Leijon ställs Olle, ett blont och blåögt exemplar av de unga beredskapande männen, mot "simulanten" som skildras med förakt i hans brev till huvudpersonen (126). Så agerar inte en "pojke med heder och förstånd i kroppen" enligt brevskrivaren (128). Är han dessutom tillhörig bondeklassen sätter han alltid "fäderneslandet" först (ibid.). Denne 'smitare' spelar till slut galen och skickas till hospitalet.⁷⁰ Även om dessa redobogna unga mansfigurer från landsbygden hyser inställningen att beredskapstjänst för Sverige är en självklarhet får de samtidigt lufta en kritik mot kriget i sig. I *Ovädret drar förbi* ställer sig Ture helt avvisande inför (medelklass)kamraten Kaj med kärlekssorg som hävdar att kriget för honom skulle vara som en "nypa frisk luft på ett avtråde": "[J]ag vill [inte] att världen ska förgås bara för att det ska fläktas lite friskt kring mig själv", genmäler Ture (318).⁷¹ Kaj får med hjälp av Ture ett nytt perspektiv på sin sorg och utnämner också kamraten till ett sällsynt sunt exemplar av svensk maskulinitet: om igen apostroferas lantbrukarmaskuliniteten som ideal.⁷²

I *Ovädret drar förbi* finner vi dock även tecken på svaghet hos mansgestalterna, främst i porträttet av Oskar Andersson, Brittas far. Denne blir ett exempel på en erotiskt lättfrestad och sorglös maskulinitet, något som antyds redan då han får besked om sin inkallelse: "Minnet av ett muntert beväringssliv hade vaknat inom honom vid radions uppräknande av regementen och årsklasser" (34). Detta porträtt balanserar därför i viss mån bilden i samtidsfiktionen av den höga beredskapsmoralen hos den svenska bondeklassens män. Flera recensenter kommenterar Oskars otrohet – "säkert ingen enastående företeelse" menar till exempel *Skånska Dagbladets* kritiker, vilket än en gång understryker uppfattningen att Liljas text fångar allmänt förekommande fenomen i svensk beredskap.⁷³ Egendomsägare Louise Tholl, Anderssons arbetsgivare, uttrycker en krass syn på specifikt svenska äktenskap när hon hör om sin arrendators otrohet: "Beredskapen hade visat vad den svenska troheten var värd: det heliga bandet var skört som spindelväv", konstaterar hon (227). Med beredskapen som fond genomskådar Louise Tholl den äktenskapliga troheten som "brist på tillfälle" till otrohet (ibid.). Arrendator Andersson korrigeras dock av sin arbetsgivare när han planerar att överge hustrun för älskarinnan Bojan: Louise Tholl uppvisar här ett uttalat kvinnosolidariskt intresse med den hårt arbetande lantbrukarhustrun Lydia Andersson.⁷⁴ Namnet Bojan blir dessutom symboliskt laddat eftersom denna kvinnofigur vill snärja Oskar Andersson genom en, som det visar sig, påstådd graviditet – även ur mansfigurens perspektiv skrivs hon fram som en förslagen och frestande kvinnofigur. Louise Tholl får i detta äktenskapsdrama rollen av att avslöja en maskulint

betonad naivitet genom att ifrågasätta faderskapet. Här står medelklasskvinnan för det moderna medicinska kunskapskapitalet eftersom hon vet att detta kan avgöras genom blodprov, vilket Oskar inte känner till. Den otrogne mannen får dessutom skämmas ordentligt inför sin rejäla hustru, på vars sida berättarinstansen tydligt står. Lydia Andersson får maken att tänka i omvända banor: hur hade *han* känt om *hon* varit otrogen? Tack vare de kvinnliga gestalternas kraftfulla agerande och tal kan denna mansgestalt efter sin erotiska eskapad på nytt inlemmas i den präktiga maskuliniteten.⁷⁵

Även de unga männen hos Lilja frestas, om än övergående. Nu är det den kvinnliga uniformen som förför, ett på många sätt omvänt scenario: luftbevakaren Olga kommer till traktens dansbana och förvrider huvudet på ett par av de lugna bondpojarna, Ture och Arvid. Den blick bonddottern Britta får rikta mot Olga understryker hennes attraktionskraft på det motsatta könet: Olga är ”smal om livet i sitt läderskärp, stilig i sin uniform och sin mössa på sned. Naturligtvis. Det var så man borde vara klädd, inte i bomullsklänning, fänigt rödrutig” (146). Blicken visar sig vara dubbel: den riktas också mot Britta själv som känner sin underlägsenhet i sin rutiga, underförstått lantliga och präktiga, klänning. Detta får omedelbar förstärkning i texten i Olgas nedsättande tankar: ”Vad visste Britta i sin rödrutiga bomullsklänning om luftvärn, telefonsignaler, nattvak, ansvar? En rödkindad hemmadotter, som åt och sov och väl knappt hört talas om att det var krig” (146). Här ser vi hur den uniformerade kvinnliga beredskaparen framhäver sin egen ansvarsfulla roll, i kontrast till den civila kvinnan som framställs som djupt okunnig om vad kriget kräver. Men då slagsmål utbryter mellan Ture och Arvid på grund av den kvinnliga luftbevakaren träder Britta in och hejdar detta, vilket medför en rollförändring: Brittans älskade Ture inser vem som är den rätta, medan Olgas attraktionskraft avslöjas som ett utanverk. Än en gång återupprättas den traditionella heteronormativa (lantbrukar)tvåsamheten.⁷⁶ Denna förstärks av beredskapssammanhanget: Ture bedömer Britta utifrån hennes insats och kommer till slutsatsen att ”det en flicka orkade med, fick inte stora, starka karlar svikta inför: ett liv i heder och ansvar” (154). Tack vare Brittans ingripande kan den hedersamma, ansvarstagande svenskheten på nytt kopplas till den unga lantbrukar-maskuliniteten efter en snabbt övergående avvikelse. Genom personer som Ture och Britta, som hedervärt bidrar till beredskapen, spårar också de samtida kritikerna det som de benämner ”redbarhet” i Liljas roman, vilket blir något av ett nyckelord. Redbarheten är en egenskap som applåderas: ”med viss stolthet” placerar recensenten V.N. i *Svenska Dagbladet* detta som ett nationaldrag under benämningen ”svensk redbarhet”.⁷⁷ Observera dock att citatet ovan från själva romanen samtidigt understryker könsordningen i denna redbara svenska beredskap: genom den manliga figurens perspektiv förminskas den kvinnliga insatsen som utförd av en ”flicka”, medan den manliga blåses upp genom att tillskrivas ”stora, starka karlar”.⁷⁸

Kvinnlig beredskap i Sverige

Så över till kvinnor i uniform, som vi redan fått stifta en kort bekantskap med genom Olga i Liljas *Ovädret drar förbi*. För att ge en bakgrund till de fiktiva framställningarna av uniformerade kvinnor inleder jag med en kommenterande överblick över organiseringen av kvinnlig beredskap i andra världskrigets Sverige med hjälp av både nutida forskning och sakprosa från 1940-talet, något jag även kompletterar med en kortare diskussion av ett par exempel på samtida kritik mot hur kvinnor och deras insatser under krig värderas. Denna inledning till själva diskussionen av de litterära verken är också tänkt att ge en bild av kvinnors verksamhetsområden i andra världskrigets Sverige och skapa en motvikt till framhäandet av beredskapssoldaten som man, på vakt för fosterlandet ”någonstans i Sverige”, efterlängtat och omsjungen av en kvinna som i visan ”Min soldat”.⁷⁹

År 1938 bildas Kvinnoföreningarnas Beredskapskommitté (K.B.K.) som kommer att utgöra ryggraden i organiseringen av den kvinnliga beredskapen i Sverige. K.B.K. registrerar kvinnor mellan 17 och 65 år och har 1939 800 000 kvinnor anslutna, vilket visar att organisationen har mycket stora dimensioner.⁸⁰ Målet för K.B.K. är att försvara nationen och uppmuntra kvinnors insats. Kvinnor som inte är ”bundna av barn” – något som pekar mot kvinnors huvudsakliga syssla i nationen – men inte heller av yrkesarbete är tänkta som ett ”första uppbåd”, meddelar Ruth Stjernstedt, jurist och ordförande för K.B.K. mellan 1938 och 1946 då organisationen upplöses.⁸¹ Stjernstedt understryker också i sitt förord till den påkostade samlingsvolymen *Sveriges kvinnliga beredskap* från 1942, som nämndes ovan, att för K.B.K. handlar det om en ”andlig beredskap” med inriktning på ”de högsta värdena”.⁸² Dessa anges dock inte, men däremot framgår att svenskarna är ett folk som vill skydda sin fred och sin uråldriga frihet. Både kropp och själ ska med andra ord vara delaktiga i beredskapen för nationen. Dessutom tillskriver Stjernstedt svenska kvinnor en tydlig insikt i ”det ofantligt ökade medborgaransvar” som andra världskriget innebär för deras del.⁸³ Den ljusa syn på nationens kvinnor som Stjernstedt uppvisar här är intressant att ställa mot hennes summering i hennes egen bok *Kvinnor och försvar*, publicerad 1945, som är betydligt mera kritisk: kvinnornas ”beredskapsvilja” karakteriseras nu som konjunkturkänslig.⁸⁴ Grunden till kvinnors snabbt övergående engagemang är dock att deras insatser är baserade på frivillighet och därför kräver ”oändligt propagerande, reklamerande smicker, beröm och glorifierande”.⁸⁵ Detta frammanar med Stjernstedts ord ”beredskapsdalter” gentemot kvinnorna, medan män efter 25 månaders beredskapstjänst eller mer inte får ”så mycket som en klapp på axeln en gång”.⁸⁶ Stjernstedt förespråkar därför tjänsteplikt för kvinnor.⁸⁷

”Även den direkta krigsindustrin har behov av kvinnorna”. Foto ur *Sveriges kvinnliga beredskap*.

”Här mättas en liten finne som evakuerar till Sverige”. Foto ur *Sveriges kvinnliga beredskap*.

I *Sveriges kvinnliga beredskap* demonstreras bredden i den kvinnliga beredskapen, och de svenska kvinnorna framställs som självklart nations- och beredskapslojala. Här får allt från civilt luftskydd till pistolskytte en presentation, områden som mer eller mindre tangerar det militära. Parallellt med detta finns information om verksamheter tryggt förankrade i traditionell femininitet, främst representerade av Röda korset och Svenska lottakåren, där kvinnor har uppgifter som att utfodra män i fält, utbilda samariter och hjälpsystrar eller ta hand om barn från krigets Finland. Inom de militära gränsområdena är den frivilliga luftbevakningen särskilt intressant: denna uppgift får för första gången utföras av kvinnor, dessutom beväpnade, vilket enligt ekonomhistorikern Fia Sundevall både tänjer på och utmanar könskoderna.⁸⁸ Luftbevakarna avviker tydligt från rådande könsordning, men med en könsklausul – de får endast använda sina vapen i självförsvar.⁸⁹ En tydlig feminisering av själva uppgiften spelar också in: det betonas att kvinnor har särskilt god förmåga att sköta den eftersom de besitter drag som ”pålitlighet, noggrannhet, uthållighet och koncentration”.⁹⁰ Någon muskelstyrka behövs dessutom inte. Därutöver tillkommer faktorer som att kvinnor anses tåla tristessen bra och att de till exempel kan sysselsätta sig med stickning – hur uppmärksamheten då till fullo ska bibehållas förefaller vara av underordnad betydelse.

”Kvinnligt beredskapsskytte med pistol”. Foto ur *Sveriges kvinnliga beredskap*.

se. En viktig militär avgränsning tillkommer också: luftbevakningens centraler och torn tillhör inte krigsskådeplatserna, vilket gör att kvinnor fortfarande kan sägas vara knutna till hemmafronten, oavsett var de befinner sig geografiskt. I praktiken är dock luftbevakningen ett särskilt utsatt område, som enligt dåtidens militära analys kan komma att bli ett första mål vid ett anfall. Detta synliggör hur paradoxala kvinnors uppgifter inom beredskapen kan vara – här framstår de inte som särskilt skyddsvärda i sin egenskap som nationens (reproduktiva) mödrar.

Att luftbevakning och andra militära uppgifter samtidigt hotar könsordningen visar sig bland annat i hur de kvinnliga beredskaparna benämns – bilkårister som ”sothöns” och ”pinuppor”, luftbevakarna som ”tornsvalor” –, namn som sätter kvinnorna på plats och också förminskar deras insatser.⁹¹ Sundevall påpekar att dessa epitet skiljer ut kvinnor från ”den maskulina militära verksamhetsnormen samtidigt som det [blir] lättare att ha överseende med avvikelsen”.⁹² Kvinnornas uppgifter både sexualiseras och bagatelliseras. Historikern Johanna Overud kommer i sin avhandling *I beredskap med Fru Lojal. Behovet av kvinnlig arbetskraft i Sverige under andra världskriget* (2005) fram till en liknande slutsats: i Sverige ska visserligen båda könen

”Bränslepåfyllning, sotning, slaggnings – allt sådant bör numera en bilkörande dam behärska”. Foto ur *Sveriges kvinnliga beredskap*.

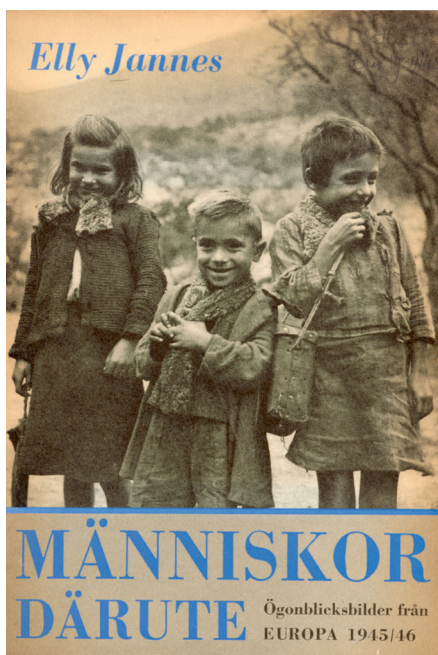
”Någonstans i Sverige”. Foto ur *Sveriges kvinnliga beredskap*.

agera försvarare mot yttre invasion, men detta uppdrag innebär i praktiken att kvinnorna håller ställningarna hemmavid – ”den högsta kallelsen”, som Overud benämner den, är fortfarande knuten till män.⁹³

Den lätthet med vilken kvinnors kapacitet maskuliniseras när den ställs i nationens tjänst under krig pekar mot att det inte handlar om en djupgående uppluckring av könsmärkta uppgifter utan ett kortsiktigt projekt, något jag också nämnde i introduktionen. Sociologen Denise Riley, som undersöker socialpolitik riktad mot kvinnor under och efter andra världskriget i Storbritannien, skriver:

During World War II, in Britain as elsewhere, women's war work, even when presented as the result of their collective heroic capacity, was seen as work done by *women*. [...] [E]verything unusual was explained as being ”for the duration only”.⁹⁴

Redan i samtiden genomskådas denna ’upphöjning’ ifråga om kvinnors insatser under krig som tidsbegränsad, så till exempel av den svenska reportern och författaren Elly Jannes, verksam i tidningen *Vi*. Jannes skriver artiklar från olika länder i Europa omedelbart efter andra världskrigets upphörande och publicerar *Människor därute*.

Omslag till *Människor därute. Ögonblicksbilder från Europa 1945/46* (1946).

Foto: Elly Jannes.

Ögonblicksbilder från Europa 1945/46 (1946), baserat på dessa resereportage.⁹⁵ Hon gör intervjuer med personer från olika länder som Tyskland, Tjeckoslovakien, Ungern och Italien. Efter en intervju med en italiensk kvinna som suckar över att det liv hon fick uppleva under kriget är över, trots de obeskrivliga svårigheter hon var med om som sköterska på ett partisansjukhus, summerar Jannes:

Är det inte kusligt detta, att när kriget kommer, *då får vi vår chans*, logiskt sett borde vi alltså vara krigsfanatiker mycket mer än männen. Ty när kriget är över glömmmer många de fagra orden. [...] Nyss fick man vara med och leka, nu kommer de stora pojkarna och kör en ut ur ringen.⁹⁶

Kriget med alla dess katastrofala följder borde alltså bejakas av kvinnorna för de möjligheter det ger dem. Ty efter kriget går rollfördelningen tillbaka till den tidigare, något som Jannes konstaterar beror på att "vårt samhälle fotar sig på patriarkatet och varje man betraktas som en familjeförsörjare de facto eller in spe".⁹⁷ Förutom att detta uttalande visar på en grundläggande insikt om den maskulina försörjarrollen i ett västerländskt sammanhang, vill jag understryka att själva begreppet patriarkat som Jannes använder här är i stort sett unikt vid denna tidpunkt. Dessutom ligger hon nära en senare feministisk definition som ser underordning av kvinnor som grundstenen i detta samhällssystem.⁹⁸

Alva Myrdal, socialdemokratisk politiker och aktiv antinazist under andra världskriget, reflekterar på liknande sätt i artikeln "Vinst eller förlust för kvinnorna?" i *Idun*

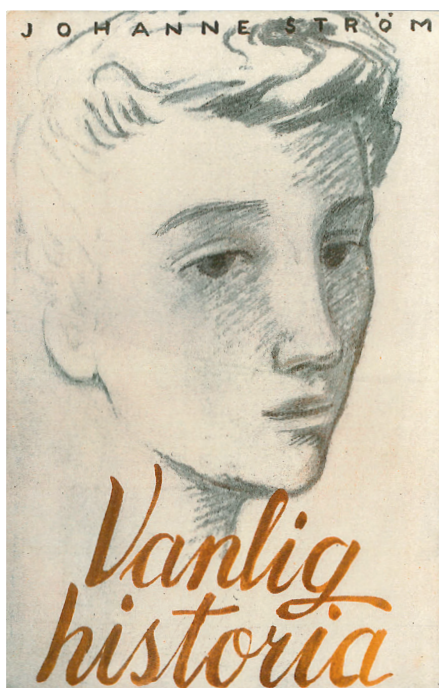
år 1942: att kvinnor uppvärderas så mycket under krig för att sedan förlora denna position vid fred visar hur tillbakasatt samhällsutvecklingen är för deras del.⁹⁹ Det som bidrar till att framtidsutsikterna är ännu dystrare efter andra världskriget än efter första – då också tilltron till kvinnors förmåga snabbt krymper, enligt Myrdal – är att kvinnorörelsen befunnit sig i en nedgång mellan krigen. Vid första världskrigets utbrott finns en vital kvinnokamp med framförallt rösträtten i fokus, men nu är synen på kvinnan påverkad av fascismen, även i demokratierna, vilket inneburit en generell nedvärdering av kvinnorna. För att ändra på detta år 1942 krävs en kvinnorörelsens Cassandra, konstaterar Myrdal.¹⁰⁰

I boken *Stickprov på Storbritannien* från samma år vidareutvecklar Myrdal tankegångar från artikeln. Här påpekar hon hur samhällets grundläggande undervärdering av kvinnor medfört att dessa oavsett insats under kriget höjts till skyarna. Men berömmet med dess "ytliga paradbilder" förnedrar dem i själva verket, enligt Myrdal, och en "arbetsplikt" för båda könen vore önskvärd, en syn som vi sett även förespråkas av Stjernstedt i efterkrigs-Sverige.¹⁰¹ Myrdal vill inte heller gå med på att männen under nuvarande förhållanden "offrar" något: dessa behöver inte reflektera över om de ska göra en insats eller inte och de har dessutom en given plats i det militära systemet.¹⁰² I Storbritannien finner Myrdal en feministisk kamp som vill använda kriget för att förbättra kvinnors förhållanden, vilket är "ett hälsans tecken" – annars finns enligt henne ingen möjlighet till förändring av deras villkor efter kriget, ett konstaterande som också kan länkas till artikeln i *Idun* som pekar på hur kvinnors 'värde' försämrats efter första världskriget.¹⁰³ Myrdal är skoningslös i sin syn på tillfällighetskaraktären i kvinnornas insatser och vad detta säger om samhället: "Valde man i stället att ärligt analysera, hur den ena hälften av befolkningen utnyttjas i ett krisläge eller hur dess likställighet ter sig, komme fullkomliga bulnader av samhällsproblem att blottas".¹⁰⁴

Fiktionens kvinnor i uniform

Efter denna bakgrund vänder jag mig till de fiktiva gestaltningarna av kvinnor i uniform i 1940-talets romankonst av kvinnliga författare. Innan jag går på djupet i Kerstin Tibells *Vanlig historia* (1944), som skildrar tillvaron på olika förläggningar i andra världskrigets Sverige, och Linda Larssons *Kurirplan nödlandar* (1945), där en svensk kvinnlig luftbevakare tar upp jakten på en utländsk inkräktare, vill jag inleda med att lyfta fram hur uniformerad verksamhet bland kvinnor kommenteras i mitt material, främst med hjälp av Märta Oléhn's *Var det vårt allt detta?* (1946), men även av Liljas *Ovädret drar förbi*. I den senare romanen tillskriver en av personerna, Louise Tholl, lottorna krigiska drag och anser dessutom att deras verksamhet är en "nyck" av sysslolösa kvinnor, vilket ger den en lätt föraktlig (överklass)stämpel (46). Enligt denna romanfigur ska kriget inte accepteras, så som lottorna gör, utan förebyggas.

Att en kvinna i uniform dessutom kan sprida erotisk demoralisering genom att spela på sin femininitet såg vi i samma roman i den förföriska luftbevakaren Olgas gestalt. Litteraturvetaren Gill Plain konstaterar också, med stöd i Margaret Higonnet med fleras diskussion i *Behind the Lines. Gender and the Two World Wars* (1987), att kvinnor i uniform under krigstid får lära sig att ge uttryck för "a semblance of masculinity – to act like men, but to remain constantly aware of their femininity".¹⁰⁵ Om vi rör oss över till Oléhns skönlitterära framställning i *Var det värt allt detta?* utvecklas dock resonemanget till att inkludera även en mer grundläggande förändring för de kvinnor som deltar i krigisk verksamhet. Hos Oléhn ställs två inställningar mot varandra – den försvarsvänliga, kvinnoinkluderande kontra den som ser beredskapsarbete för krig och krigisk aktivitet överhuvudtaget som fördärvligt för kvinnor. Det kvinnliga romanjaget Marianne ger lottarörelsen kritik i dialog med en väninna, aktiv lotta: Marianne hävdar, i likhet med Liljas Louise Tholl, att kvinnorna "klär ut sig till män" och undrar hur de kan "njut[a]" av att härma män och deras "militärisk[a] ordning" (143). Väninnan slår tillbaka: organiseringen kräver detta för att inte förfalla till "kafferep" (ibid.). För att inte riskera feminint kaos måste med andra ord en hävdvunnen maskulin modell kopieras. Huvudpersonen fortsätter dock argumentet och hävdar att den uniformerade kvinnan innebär en "farlig eftergift" som "skapar krigsvilja och glorifierar dödandet" (144). Beviset finner hon i ryska kvinnor som utvecklats bort från sin feminina kärna: enligt henne sköter dessa "bombplan [...] och kulsprutor – som riktiga karlar" (145). Den farligt maskuliniserade, aktivt stridande kvinnan har med andra ord tagit över. Att Sovjetunionen får utgöra exempel är talande: det är här som kvinnor i strid utmärker sig under andra världskriget. Ifråga om uppgifter, positioner och antal är de utan motstycke i andra stridande länder: sovjetiska kvinnor mobiliseras av staten på bred front från och med juni 1942 och tillåts också strida aktivt.¹⁰⁶ Ett helkvinnligt flygkompani som bombar över Tyskland ger eko i samtiden: med sin pricksäkerhet skapar dessa flygare stor skräck hos de stridande på tyska sidan, vilket ger upphov till namnet "natthäxorna" som tydligt anspelar på ondskefull, okontrollerad femininitet.¹⁰⁷ Enligt resonemanget som förs av Oléhns huvudperson i *Var det värt allt detta?* förlorar kvinnor i strid sin mänsklighet (läs kvinnlighet) och blir monster, väl i överensstämmelse med tidens syn på Sovjetunionens kvinnliga soldater. Även väninnan Gerda hos Oléhn får drag av denaturaliserad kvinna i huvudpersonens framställning: "en grann kvinna med uniform och fälttecken men med ett farligt patos i den hårda blicken" (145). Väninnan hävdar dessutom tveklöst att hon är beredd att "skjuta ihjäl en massa människor, om det gällde mitt land" (ibid.). Huvudpersonen får medge att också hon förmodligen skulle använda våld om det krävdes, men med reservationen att detta skulle kännas som ett brott. Denna känsla får tillskrivas hennes i grunden fredsälskande feminina natur.¹⁰⁸

Omslag till *Vanlig historia* (1944).

Förläggninglivet i *Vanlig historia*¹⁰⁹

Kerstin Tibells debut *Vanlig historia* (1944), utgiven under pseudonymen Johanne Ström, uppmärksammas av en rad kritiker för sin lyriska, men samtidigt psykologiskt registrerande, prosa som låter läsaren följa en kvinnlig huvudperson i beredskapens Sverige, bland annat som luftbevakare med ingående inblickar från livet på flera förläggningar.¹¹⁰ Enligt litteraturvetaren och essäisten Olle Thörnvall, som skrivit en personligt hållen och uppslagsrik essä om Tibell, är detta den enda roman om den svenska beredskapen under andra världskriget som har både en kvinnlig huvudperson och en kvinnlig författare.¹¹¹ Som vi har sett i detta kapitel finns dock andra sådana exempel och fler kommer att diskuteras, i ett senare avsnitt Linda Larssons *Kurirplan nödlandar*, i nästa kapitel Birgit Key-Åbergs *Jubla, du ofruktsamma ...* (1945) och Gurli Hertzman-Ericsons *Deras hjärtan skola brinna* (1945).¹¹² Men om vi håller oss till skildringen av kvinnlig uniformerad beredskap av en kvinnlig författare instämmer jag med Thörnvall: den mest genomförda i svensk 1940-talsprosa har också jag funnit i *Vanlig historia*.

För att börja med själva titeln *Vanlig historia* leder denna läsaren på villospår: bakom den döljer sig en komplex berättelse som skriver fram huvudpersonen Kristinas historia ur olika perspektiv, först som en jagberättelse, senare i tredje person, vilket också kan sägas indikera att alla 'vanliga historier' är mångbottnade och mångfacet-

terade. Men hela handlingen kan samtidigt relateras till beredskapssituationen: Kristina, kontorist på en liten ort, har en relation med en gift beredskapsman, en kärlekshistoria som slutar olyckligt.¹¹³ Slutraderna pekar ut beredskapen som grunden/förklaringsramen till att denna typ av historia blivit vanlig: förflyttningarna av män ruckar på invanda förhållanden. Men romanen lyfter samtidigt fram att även kvinnors förflyttningar kan ställa till det, sexuellt och känslomässigt: Kristina undflyr sin älskare genom att gå in i det frivilliga försvaret, och hennes försvinnande leder till att han bryts ner psykiskt. Dessutom får de kvinnliga luftbevakarna hos Tibell sätta en uttalad erotik i spel, något jag kommer att diskutera i nästa avsnitt.

På de olika förläggningarna möter läsaren en rad färgstarka personligheter, bland andra den makthungriga Susan, driftkuckun Svej, den pålitliga Jopp, de energiska och oskiljaktiga Kiki-Potta – så oskiljaktiga att deras namn skrivs samman.¹¹⁴ Dessa kvinnofigurer ger många schatteringar åt förläggningsslivet, och trots den många gånger starka sammanhållningen finns också mörka undertoner. Så till exempel utsätts Svej för mycket hån och läsaren ges inblick i gruppsschismer där känslorna får fritt spel. Dessa känslouttryck kommenteras i den samtida kritiken. Gunnar Orrling i *Sydsvenska Dagbladet* tar detta till intäkt för faktiska kvinnors oförmåga att agera som nationens försvarare: "Interiörerna ur tjänsten och förläggningsslivet [...] ge belägg för att irritationerna i beredskapen äro betydligt svårare för kvinnor än för män".¹¹⁵ En annan typ av fastslående står I. H. i *Dagens Nyheter* för, som inte sällar sig till berömmet av Tibells prosastil: denna signatur ser den "[f]nittrigt intima flickskvalerstilen" som ett försök att härma "den hårdkokta frontsoldatsjargång [*sic*]" som gäller hösten 1944 och därigenom "skapa ett kvinnospråk" åt de "enkla stackars flickor" som annars får sina historier skrivna i veckotidningsstil.¹¹⁶ Dessa omdömen visar på en tendens till förminskning både av författarens förmåga och av kvinnor generellt, förutom att det är svårt att förstå hur detta av I. H. benämnda "kvinnospråk" kan ligga nära en "hårdkokt frontsoldatsjargång".

Medan de beredskapande unga männen hos Lilja och Leijon framställs som hedervärda svenskar med nationens bästa för ögonen möter vi inte någon motsvarande känsla för fosterlandet bland de kvinnliga beredskaparna i *Vanlig historia*. Även ifråga om olika militära händelser föreligger samma ointresse hos Tibells karaktärer: när permissionsförbud utfärdas, underförstått på grund av tilldragelser i kriget, utgår Svej från att det handlar om att "jävlas med en annan" (187). Kvinnofigurerna gestaltas som om de befinner sig i en tillvaro bortom sociala band och hämningar.¹¹⁷ Den respektlöshet gentemot den militära uppgiften och organisationen som kännetecknar kollektivet kommer också till uttryck hos de kvinnliga cheferna – bland annat instruerar vicechefen på den första förläggningen huvudpersonen Kristina att hälsa på "dasslock" när hon möter manliga befäl (169). Även Kristina delar denna inställning: ensam på post i bevakningstornet klär hon av sig naken under sommartid och njuter av solen, omedveten om reglementet som kräver "nedkavlade ärmar och overallen

knäppt upp till halsen" (171).¹¹⁸ Ytterligare ett exempel på denna feminina 'laglöshet' är när Jeppa på en av förläggningarna skapar sin egen dans Kalsingen, en dans med "vilda armrörelser och fantastiska skutt", en dans som hon utför "skrudad i kronans långa, vita bomullskalsonger" (226). Denna vanvördighet mot allt vad (manlig) militär klädsel innebär väcker ovationer hos den kvinnliga publiken i romanen.¹¹⁹

Att kvinnlig luftbevakning är en svårsmält nymodighet framkommer på olika sätt hos Tibell. Så till exempel konstateras lakoniskt om förläggningens granne, en äldre lantbrukare: "Han tyckte inte om luftbevakerskorna" (168). Den fiktiva framställningen pekar här mot att militär femininitet uppfattas som ovälkommen och som en anomali, något vi också såg exempel på i 1940-talets generellt nedsättande och förminskande språkbruk kring de militära roller kvinnor får inta.¹²⁰ En kommentar från I. H. ger uttryck för en liknande syn: hen menar om kvinnlig beredskap att "det var nästan det enda vapenslag som återstod!".¹²¹ Även en av de manliga officerarna i romanen visar via maktutövning på ett skarpt ogillande av de kvinnliga beredskapssoldaterna. Han ger till exempel Kristina order att "[p]endla med geväret!" under exercis (224). Då huvudpersonen upptäcker att geväret är för tungt att pendla med och den sympatiserande Jeppa instämmer, blir 'lösningen' för den sadistiske löjtnanten ett förnedrande skämt: ett gevär på andra axeln ska skapa jämvikt. Kristinas blick placerar detta befäl under den "nya människosorten, som stadigt, grovkrälände som en stridsvagn tog sig fram dit den ville. [...] Det var en enastående maskin" (221). Genom huvudpersonens bild får det pennalistiska befälet en nazistisk anstrykning.¹²² När hon sedermera blir chef på sin tredje förläggning degraderas hon av samme löjtnant. Förnedringen framställs ur hennes perspektiv som plågsam, även om orsakerna – ett avslitit kängsnöre och en askhög på en sängstolpe som inte städats bort – är löjväckande och visar på ett absurt militärt regelrytteri. Som motvikt i texten finns den gode militären som återupprättar huvudpersonen efter degraderingen genom att göra henne till chef vid en ny förläggning. Både vid Kristinas uppgångar och fall i det militära är det uppenbart män som har den överordnade makten – de kvinnliga cheferna spelar ingen roll i dessa upp- och nedgraderingar.¹²³

Den förnedrande behandlingen som särskilt huvudpersonen utsätts för i *Vanlig historia* skulle jag vilja lyfta till ett mer generellt plan som ett tecken på en djupgående nedvärdering av kvinnor och deras kroppar och därmed ett ifrågasättande av deras förmåga att försvara nationen, ett exempel på en kroppspolitik som placerar kvinnor som andra rangens medborgare.¹²⁴ Inom romanens ramar framkommer dock ingen kritik mot den försvars- och krigsinriktade beredskapen som institution, däremot får huvudpersonen uttrycka synpunkter på vad jag skulle vilja kalla kroppspolitik vid krig: "Runt omkring en stirrade människors ögon in i lidanden tills de brast. Det fanns så många brustna ögon nu för tiden, som måste sitta kvar därför att kroppen var en *nationaltillgång* och [...] [inte] fick dö än" (190, min kursiv). Kroppen måste med andra ord leva vidare, trots utsägliga lidanden, eftersom den behövs i den krigiska

nationens tjänst.¹²⁵ Huvudpersonen Kristina får också lufta en medvetenhet om hur språket urholkas på grund av kriget, en skarpare variant av gestalten Kajs genomskådande av de storslagna men effektlösa orden mot våld i *Ovädret drar förbi*. Tibells text visar att ord som "[l]ögn och mord", "[b]arbari och förvändhet och skändligheter" inte räcker till (173). Detta innebär att människorna måste

göra [sig] helt nya ord, mörka och stinkande. Hur ska någon kunna beskriva vad som sker med de här gamla klichéerna? Jorden har börjat förgöra ohyran på sin hud. Det är kanske inte så noga med distinktioner längre. Snart tar den oss här [på förläggningen]. (Ibid.)

Betydelserna har blivit förskjutna i en ond tid och orden måste bytas ut mot sådana som bättre överensstämmer med krigets grymheter. Den inte helt lättlästa bilden med jorden och dess "ohyra" förefaller antyda att jorden/naturen vill utplåna mänskligheten urskillningslöst, så illa som det står till under nuvarande krigiska förhållanden. En annan tolkning skulle kunna vara att ordens "distinktioner" blivit betydelselösa eftersom språket är i våldets tjänst.¹²⁶ Oavsett läsning uttrycker Tibells text här en skarp kritik mot kriget och dess effekter på både språk och människor.

Kvinnlig beredskap och erotik i *Vanlig historia*

Vi har sett hur förläggninglivet skapar exklusivt kvinnliga anarkier i *Vanlig historia*, men även den kvinnliga sexualiteten släpps lös. Kvällen är omvandlingens tid: "Då glödde läpparna från flame till maroon, ögonbrynen bågade sig djärvare och mörkare, och hyn blommade med den bedårande matta teinte, kring vilken männen ofelbart flockades" (179). Kvinnorna, sedda med berättarinstansens blick, framställs som tagna ur filmens eller reklamens värld. Här är kvinnorna magneterna som drar till sig männen och deras sexuella behov kan (minst) mäta sig med dessas. Dock är det erotiska landskapets gränser satta kring heterosexualiteten. Flera av kvinnofigurerna uppvisar en stark vänskap, men inget i texten pekar på en erotiserad eller sexuell relation dem emellan.¹²⁷

Tibells heterosexuella universum visar dessutom obönhörligt på betydelsen av ett visst utseende enligt normen för hur kvinnor ska utöva dragningskraft på män. Karaktären Svej, som tydligt framställs som en person bortom den attraktiva femininiteten, jagar bokstavligen männens uppmärksamhet, ett i sig ofeminint beteende, vilket inte heller ger resultat. Kvinnokollektivet berättar för huvudpersonen som inte åsett det inträffade: "Hon skulle ha sett! [...] Glansen i ögat [hos Svej], det kärliga skubbandet uppåt knekten och bestyret att få honom för sig själv. Och hur knekt-stackarn, skrämde av allt detta tillmötesgående, flydde som en hind i buskagen" (212). Den jagade feminiseras, helt i linje med att denna position vanligtvis är kvinnans, men feminiseringen innebär samtidigt en underordning för den manliga parten, med

undertoner av förnedring. Dock är skammen också den kvinnliga partens: hon förlöjligas av sina förläggningsskamrater och jakten slutar i ett intet. Detta pekar på att även i den tillåtande kvinnliga beredskapen råder ytterst det skoningslösa patriarkatets krav på både en kvinnas utseende och agerande.

Som motvikt till denna gränssättning finns chefen och vicechefen, båda kvinnor i 45-årsåldern, som pekar ut vägen för det självklara kvinnliga begäret riktat mot män. Chefen, som aldrig namnges, intar ett förstående perspektiv inför mäns faiblesse för unga kvinnor:

Det är egentligen inte alls konstigt, att karlar är så begivna på ungdom. En ung flicka *är* så mycket sötare än vi, på samma sätt som en riktigt ung pojke ofta är så där väldigt grann och sedan ändrar sig. [...] Ta ett par ringar i gymnasiet, så kan ni få se på vackra pojkar!

– Nej, men chefen!

– Ja, jag säger som det är, jag. (193, kursiv i originalet)

Denna förståelse utvidgas här till att inkludera kvinnors behov och känslor och likställer dessa helt med männens. Både för (äldre) kvinnor och män är egentligen ungdom det mest attraktiva. När den unga förnuftiga Jopp försöker hävda att charmen ändå består, trots att kroppen förändras, är svaret skoningslöst från chefens sida: ”– Å, vänta du bara” (194). Vicechefen Majlis, i sin tur, är också intresserad av unga män. Detta är anledningen till hennes förakt mot hemvärnssoldater, ”landstormsgubbar” i hennes mun, ”påsigas och flintis” med ”hår i näsan” (193). Den nya termen ”territoriella förband” som chefen hänvisar till genomskådas som metaforiska rökridåer av Majlis (ibid.). Här avslöjas en ålders- och klassdimension: de äldre ”landstormsgubbarna”, bönder och skogsarbetare, är inte riktiga soldater, läs män, i vicechefens ögon.¹²⁸ Hon fortsätter istället att sörja sin sjutton år yngre älskade och talar om deras mötesplats som en grav, även om den älskade enbart blivit förflyttad. De övriga beredskaparna försöker trösta, utan någon moraliserande aspekt, genom att påminna Majlis om hennes man: denne, menar de, kommer att glädjas åt hennes hemkomst efter tjänstgöringen. Här visar texten på ytterligare en maskulin rollerövring som blir möjlig på grund av beredskapen: nu är det kvinnan, som har fört en äventyrlig och erotiskt frisinnad tillvaro bortom hemmet, som intar positionen av den efterlängtrade.

Även om de anarkistiska dragen och skildringen av ett många gånger sorglöst leverne dominerar i *Vanlig historia* får beredskapen stundtals andra drag: vakttjänstgöringen, som är lustfylld och ett med naturen i sommarens bevakningstorn, blir tuff verklighet på vintern då nattpassen gör att halsduken stelnar av köld och kan ”ställas mot en vägg som en lutfisk” (245). Detta innebär samtidigt ”enkla, men enastående njutningar” som endast en luftbevakare känner till: att ta av sig kängorna och ”falla ner på sängen”,

att lossa på livremmen efter ett pass (245 f). Med dessa erfarenheter skrivs de fiktiva kvinnorna tydligt in i en maskulin sfär, där de inte blir *kvinnliga* beredskapare utan rätt och slätt beredskapssoldater. Vi får också glimtar av hur den militära verkligheten bokstavligen snuddar vid trädtopparna när lågtgående misstänkta plan någon gång noteras, varvid anteckningarna i loggboken röjer en militär sakkunskap. Just ett plan, men ett som nödlandar, blir startpunkten för Linda Larssons *Kurirplan nödlandar* och det är till denna roman jag nu vänder mig.

Kvinnlig beredskap som spänning i *Kurirplan nödlandar*

Linda Larsson, född och uppvuxen i Lettland, publicerar år 1946 sin enda roman *Kurirplan nödlandar*. Äventyrsroman under pseudonymen Linde Ray. När hennes pseudonym avslöjas placeras hon i en artikel som "Baltisk balettflicka [som] blir svensk radioförfattarinna", vilket lyfter fram henne som en spännande avvikelse – observera dessutom det förminskande epitetet "flicka".¹²⁹ Vad gäller romanen blir den som "äventyrsroman" tydligt genreplacerad i den samtida kritiken och består endast med korta samrecensioner där andra deckar- eller spänningsförfattare också behandlas. Recensenterna utgår från att författaren bakom pseudonymen är en man, vägleda av bokens baksida som talar om en "han" som är "ett av våra mest kända namn i filmvärlden".¹³⁰ Titeln ger enligt en kritiker associationer till "25-öresroman" och "billig svensk film", men samma anmälare berömmar även skildringen för att vara skickligt skriven.¹³¹ Att huvudpersonen inte är den förväntade soldaten konstateras och i *Morgon-Tidningen* benämns den kvinnliga beredskapssoldaten "norrländstös", vilket ytterligare förstärks i recensionens rubrik som lyder "Beredskapstös" – denna gång drabbar förminskningen Larssons kvinnliga huvudperson.¹³²

Huvudpersonen Inga i *Kurirplan nödlandar* har åtagit sig beredskapsvakt bara för att få uppleva lite spänning – liksom hos Tibell ligger inga nationalistiska känslor till grund för valet att delta i den uniformerade beredskapen. Under sin luftbevakning upptäcker huvudpersonen inga plan överhuvudtaget och finner därför sin tjänstgöring enformig och tråkig, en fiktiv motbild som svär mot samtidens militära perspektiv på kvinnor och deras överlägsna förmåga att hantera tristess, som Sundevall lyfter fram i sin forskning.¹³³ Det verkliga äventyret i Larssons roman visar sig istället börja efter avslutad tjänstgöringstid. Då nödlandar ett kurirplan – någon nationalitet anges aldrig – i närheten av samhället där Inga bor och tre personer tillfångatas, två flygare och en civil. Huvudpersonen är den enda som noterar att det jaktplan som förföljt kurirplanet släpper ner ytterligare en person med fallskärm. Hon tar upp jakten på den okände som visar sig ha för avsikt att döda den civile passageraren från det störtade planet. Härigenom blir hon också den som i praktiken – dessutom ensam – får rollen av att förfölja inkräktaren som hotar nationen. Inga får ägna mycken tid och kraft åt

Linde Ray

KURIRPLAN NÖDLANDAR

Äventyrsroman / Fritzes

att övertyga personer i sin omgivning, idel män, om vad hon iakttagit. Den som till slut tror på henne är en ung blond man vid namn Gösta – hans blondhet är understruket i texten, att Inga är "ljus" likaså (10). Den traditionella könsordningen förblir intakt i den bemärkelsen att huvudpersonen hamnar i "främlingens" våld – denne namnges aldrig i skildringen. Dock gör hon upprepade försök att komma ur sin belägenhet: hon slåss med honom, trots att han har vapen, och försöker överlista honom. Den blonde Gösta framställs som hennes beskyddare – när Inga är "främlingens" gisslan äger livsfarliga strider rum mellan männen där svensken vinner över inkräktaren. Även här finns emellertid en dubbelhet i texten: Inga drar in Gösta i faran, men räddar honom samtidigt två gånger från att bli skjuten. "Främlingen" framställs i sin tur som fullständigt känslolös och säger dessutom aldrig ett ord. Hans nationalitet förblir ouppklarad, men han framställs som deciderat osvensk, vilket understryks vid hans ankomst till ett järnverk med huvudpersonen som fånge – här blir han märkbart desorienterad, till skillnad från Inga som känner igen miljön. Efter att ha övermannats av Gösta går "främlingen" en fullständig förintelse till mötes i ett kar med flytande stål, ett cyniskt exempel på hur det svenska stålet biter.

Hela det intensiva händelseförloppet med nödlandning av ett främmande plan, fallskärmslandning, mord – främlingen lyckas likvidera den civile mannen som nödlandar –, gisslantagande och livsfarlig jakt förklaras sedan av Ingas välinformerade bror som en "detalj" i kriget som av en slump kommit att utspelas i "vårt neutrala land" (172). Han upplyser också sin syster, "min lilla vän" (ibid.), att hennes insats inte gjort någon nytta. För honom, dessutom representant för ordningsmakten i sin egen skap av landsfiskal, befinner sig den obegripliga lillasystemen i fantasins värld, trots att hon synnerligen vaket förföljt en faktisk fiende. Broderns tillrättavisning klargör både för Inga – observera namnet – och läsaren huvudpersonens obefintliga insats. Det är med andra ord inte kvinnofiguren som skyddar nationens gränser eller besitter hårdvalutakunskaperna när allt kommer omkring; dessa förmågor och kunskaper knyts till manliga kroppar, helt i enlighet med den könade kroppspolitik som styr nationen. Dock erkänner brodern att han borde ha trott på Ingas iakttagelser och dessutom – mer för sig själv, anger texten – att hennes agerande gjorde så att en *svensk* mördare kan uteslutas. Med detta synsätt handlar det otvetydigt om en beredskapsinsats som räddar nationen Sveriges ära, men som i könslogikens namn inte kan erkännas eftersom den utförts av en kvinna.

Kurirplan nödlandar illustrerar med andra ord i fiktiv form det som både svensk och internationell forskning och även samtida kommentarer framhåller – att kvinnors bidrag ses som/görs till underordnade och temporära under krigstid. Om inte förr, ska kvinnorna självklart tillbaka till sina ordinarie uppgifter när kriget upphör. Jag citerar än en gång den samtida svenska reportern Jannes för en koncis analys av detta fenomen, denna gång med anknytning till arbetsmarknaden:

Ja, när det blir krig behövs till och med kvinnorna. De blir upptagna i männens gemenskap, alla friar till dem: kom till oss, kom till oss, tro på er själva, gör er plikt! [...] [N]är kriget är över glömmmer många de fagra orden. På nytt blir det en mängd yrken vi inte lämpar oss för och det börjar glunkas om [...] att kvinnor håller platser som män så mycket bättre behöver.¹³⁴

Detta fenomen har diskuterats också i litteraturforskningen, bland annat i Gill Plains *Women's Fiction of the Second World War* där den manliga soldatens hemvändande präglar bilden av efterkrigslitteraturen, mot vilket Plain vill ställa kvinnliga författares skildringar av kvinnors efterkrigserfarenhet som i fiktionen omvandlas till "a literature of lost possibilities".¹³⁵ I dessa texter gestaltas hur fokus vänds från offentligheten till den privata sfären, den sfär kvinnofigurerna förväntas återinträda i, vilket skapar ambivalenta känslor hos dem. Detta visar dock framställningen i *Kurirplan nödlandar* inte några tecken på: ingen är lyckligare än Inga över att hänvisas tillbaka till intimsfären och till den nyfunna hetero-förälskelsen Gösta, som hon återser då hon är patient på ett sjukhus – dit kommer hon på grund av en skada hon erhållit under den vilda jakten, vilket gör att hon lämpligt kan inta rollen av hjälpbehövande kvinna. *Kurirplan nödlandar* korrigerar härigenom med emphasis den kvinnliga huvudpersonen redan i krigstid genom att slutgiltigt placera henne i positionen som den som behöver beskyddas. Denna underordnade feminina roll beskriver statsvetaren Iris Marion Young som nödvändig för "den maskulina beskyddarlogiken", den logik som innebär att männen inom en nation agerar som ridderliga övervakare av nationens kvinnor och barn som anses behöva beskydd mot externa faror. Detta i sin tur förutsätter den 'andre' mannen, den lömske angriparen, som hotar de inhemska kvinnorna.¹³⁶ Här har dock Larssons nationella narrativ i *Kurirplan nödlandar* en delvis annan konstruktion: "främlingen" spelar rollen enligt ovanstående scenario – som angriparen som hotar nationens kvinna –, men trots att den kvinnliga huvudpersonen under stora delar av skildringen står helt utan beskyddare, klarar hon sig galant. På så vis framstår upplösningen i heteronormativitetens tecken fullt ut som den konstruktion den är. Den oräddhet och företagsamhet som Inga uppvisar som karaktär kan definieras som tydligt maskulina kvaliteter, men i det fiktiva dramat tydliggörs att dessa, trots det uppenbara behovet av nationellt försvar, inte är önskvärda hos en (heterosexuell) kvinna vars rollförståelse baseras på fullständig tillit till den svenske mannens beskydd.

I de inomnationella beredskapsskildringarna har jag funnit en rad olika drag, från nationella känslor som självklart delas av olika romangestalter, både kvinnliga och manliga, till kvinnliga luftbevakares fullständiga brist på intresse för nationen. Liksom svenska manliga författares lyrik kretsar romanerna i mitt material kring ett få-

tal faktorer som grund för de nationella känslorna. Naturen, (kultur)landskapet och friheten i kombination är framträdande drag också i de texter jag undersöker. Den svenska nationen i beredskapstid omfamnar personer av båda könen i prosaframställningarna, men svenskhetens kärna utgörs av lantbrukande män, särskilt från Dalarna och Småland. I landsbygdsskildringarna finns samtidigt viktiga problematiseringar: här framförs kritik mot patriarkala strukturer och det ok dessa innebär för de lantbrukande kvinnorna. Om flera kvinnor delar arbetsbördan, som i Liljas *Ovädret drar förbi*, kan dessutom beredskapen fungera som ett frirum för en matriarkal familjestruktur med en intim närhet mellan kvinnor av olika generationer, något som även skapar en temporär maktposition. I Liljas framställning nyanseras också den präktiga maskuliniteten genom mansfigurernas lättleda hetero-erotik, betingad av beredskapssituationen. De naiva männen tillrättavisas med (fysisk) kraft av omgivande kvinnogestalter som härigenom får balansera svenskhetens maskulina kärna med en feminin dito. Att stadens unga (medelklass)kvinnor inte tillhör de strävsamma beredskaparna blir även uppenbart i landsbygdsbelysning, denna gång hos Nyblom i *Något måste vi våga*: för dem är arbete lek, inte allvar.

Denna sorglösa uppfattning åskådliggörs också genom en mängd kvinnliga gestalter i *Vanlig historia*, som dock inte placeras i motsatsparet landsbygd–stad. Här formas anarkistiska kollektiv, inriktade på nöje och (sexuell) njutning. Den heterosexuella aktivitet och ansvarslöshet från kvinnors sida som gestaltas i detta verk – utan moraliska undertoner – är unik i mitt 1940-talsmaterial. Beredskapstillvaron som sådan visar sig hos Tibell skapa bokstavliga frirum, inte bara i sexuell hänseende – betänk huvudpersonen som under tjänstgöring står naken i luftbevakningstornet. Denna romanfigur är även den som får formulera kritik mot nationens krigiska kroppspolitik, som innebär en absolut bestämmanderätt över medborgarnas kroppar.

Parallellt belyser den flerskiktade berättelsen i *Vanlig historia* den militära organisationen som djupt patriarkal. Femininitet visar sig vara något oinskrivet och oidentifierat i detta sammanhang, något som står utanför militära strukturer och det militära medborgarskap som självklart tillskrivs män. Därför bestraffas också de kvinnliga beredskaparna: i grunden är de definierade som kvinnliga medborgare med specifika, avgränsade roller i den patriarkala nationen, men utöver detta är de temporärt och unikt kvinnor i den militära struktur som utgör denna nations kvintessens. I en sådan ordning kan de överhuvudtaget inte placeras som 'normala'.

Trots den bestraffande behandlingen av de kvinnliga luftbevakarna ifrågasätter Tibells roman, liksom övriga verk som behandlas i detta kapitel, inte beredskapen som sådan. Fenomenet kvinnor i uniform ger däremot upphov till motstridiga åsikter kvinnor emellan i Liljas *Ovädret drar förbi* och Oléhnas *Var det värt allt detta?*. Det kvinnliga uniformsbärandet som sådant ses både som en osjälvständig kopiering av maskulin militarism och som nödvändig för disciplinering. Oavsett inställning som luftas i de litterära texterna äger en uppluckring av femininitet rum, en parallell till

den som sker i det omgivande samhället då kvinnor för första gången får bevaka luft-
rummet och bära vapen. Fiktionen visar dock att när det blir krigiskt allvar, som i
Kurirplan nödlandar, omvandlas den kvinnliga insatsen till ett intet, trots dess natio-
nella betydelse: huvudpersonen sätts på plats av en manlig myndighetsperson – hen-
nes egen bror – och skildringens konventionella heteroromantiska avslut förpassar
henne tillbaka till intimsfären, dessutom helt i enlighet med hennes egen vilja.

I detta kapitel har jag diskuterat en rad kvinnliga författare vars texter ger prov
på den intensifierade betydelse som nationen får under andra världskriget. Deras
gestaltningar visar också på bredden i den nationella beredskapen: den inbegriper
både kvinnor och män, i och utan uniform, från olika samhällsklasser, i staden och
på landsbygden. Det nationella – i det närmaste nationalistiskt betonade – påbudet
att agera i den svenska nationens tjänst visar sig i stort sett allena rådande i denna del
av materialet, dock med Tibells *Vanlig historia* som viktigt undantag. I nästa kapitel
vidgas scenariot när jag utforskar framställningarna av ståndpunktstaganden bortom
nationens gränser i svensk 1940-talsprosa.